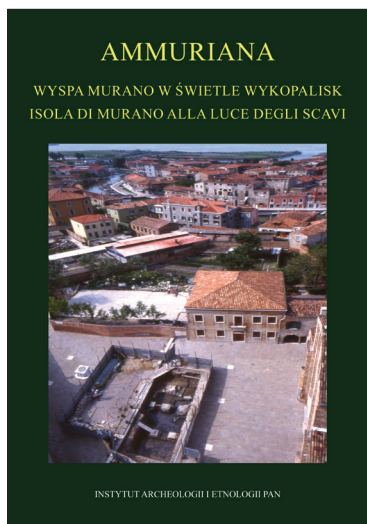

GUIDO VANNINI^a

Recenzja z: AMMURIANA – WYSPA MURANO W ŚWIECIE WYKOPALISK / L'ISOLA DI MURANO ALLA LUCE DEGLI SCAVI, Tadeusz Baranowski, Sauro Gelichi (red.), Warszawa 2024, 398 ss., 93 ryc. w tekście, 21 tabl., 9 tab.¹.

Pierwsze spostrzeżenie, jakie można poczynić w odniesieniu do edycji tomu *Ammuriana*, dotyczy faktu, że projekt o tak dużej wadze doczekał się publikacji (i to dwujęzycznej)². Wydanie go nie było łatwe, m.in. z powodu złożonej metodologii – nie tyle interdyscyplinarności, cechującej wenecki program badań od samego początku (we wczesnych latach sześćdziesiątych XX w.) i kontynuacji tego podejścia poprzez reorganizację i rozszerzenie (na początku lat osiemdziesiątych XX w.) – ale przede wszystkim ze względu na wartość kulturową tej długo oczekiwanej pracy. Stanowi ona wyjątkowy etap w historii średniowiecznej archeologii europejskiej i samych początków włoskiej, a także pierwszy wkład archeologiczny w klasyczną kwestię „początków Wenecji” (Traversari 1981). To temat o dużej gęstości tożsamościowej, wykraczający poza wymiar naukowy, o wiele bardziej

istotny dla kultury europejskiej niż pochodzenie miasta, jakkolwiek znamienitego.

Było to przedsięwzięcie archeologiczne naukowo i profesjonalnie dobrze przeprowadzone i doskonale udokumentowane. Wiązało się jednak z wieloma trudnościami, przede wszystkim w zakresie stosowanych metod i tematyki, a także stylów interpretacji

^a Prof. Guido Vannini; Università di Firenze, già Ordinario di Archeologia Medievale Fondatore della Cattedra – Università degli studi di Firenze, Via S. Gallo, 10 – 50129 Firenze; guido.vannini@unifi.it; ORCID id: <https://orcid.org/0000-0001-7903-3961>.

¹ Za profesjonalne tłumaczenie niniejszej recenzji (tekst w języku włoskim ukazał się w publikacji: Temporis Signa 2022) na język polski i jej opracowanie pragnę podziękować zwłaszcza Tadeuszowi Baranowskiemu, Dorocie Cyngot oraz Annie Vannini. Szczególną wdzięczność i gratulacje kieruję do dr. hab. T. Baranowskiego, wybitnego kolegi i mojego przyjaciela, za ten ostatni rozdział wieloletniej współpracy – współkierowania tak ważnym projektem i doprowadzenia do końca tego przedsięwzięcia (w postaci tej wieloautorowej monografii), zrealizowanego dzięki Jego kompetencjom i wytrwałości.

² Projekt realizowany był w IAE PAN w latach 2018–2024, finansowany był ze środków Narodowego Centrum Nauki (Program Harmonia 10, nr 2018/30/M/HS3/00737), a kierowali nim: dr hab. Tadeusz Baranowski (strona polska, IAE PAN Warszawa) i prof. Sauro Gelichi (strona włoska, Ca' Foscari Venezia).

historycznej oraz rekonfiguracji relacji między poszczególnymi dyscyplinami humanistycznymi i naukami ścisłymi. Wszystko to spowodowane było koniecznością przejścia włoskiej i polskiej archeologii średniowiecznej przez różne fazy rozwojowe. Były one naznaczone zmiennością celów i wynikającymi z nich zmianami (lub ewolucjami) podejść lub procedur metodologicznych w ciągu czterdziestu lat trwania projektu, nie licząc dwudziestu poprzednich lat, do których projekt wyraźnie nawiązywał (przynajmniej w swojej weneckiej części).

Z drugiej strony, właśnie dzięki tym doświadczeniom ukształtowały się silne relacje między obiema szkołami – kulturowe, naukowe i osobiste – z udziałem kilku pokoleń archeologów, także w zakresie wspólnych projektów, których stałą cechą jest multidyscyplinarność. Główną rolę odegrali w nich niektórzy z autorów tego tomu, o czym świadczą m.in. niedawne wystawy, które odbyły się w Rzymie, Warszawie i Florencji, poświęcone tej pięćdziesięcioletniej kooperacji (Buko, Vannini 2013–2014; Vannini, Buko red. 2019). Zaangażowane w to były niektóre z prestiżowych instytucji w obu krajach, w szczególności Polska Akademia Nauk i jej Instytut Archeologii i Etnologii (dalej: IAE PAN), Uniwersytet Ca' Foscari w Wenecji i CNR, a następnie kilka innych, takich jak Uniwersytet w Salerno, a ostatnio Uniwersytet we Florencji.

Książka ta powstała zatem z woli prezentacji nie tylko cennych świadectw archeologicznych, dotyczących historycznego obszaru o doniosłym znaczeniu, ale także jako efekt obopólnego zaangażowania, głównie pomiędzy Uniwersytetem Weneckim a IAE PAN. Były one w stanie połączyć precyzyjne programy badań z formami strategicznej współpracy, które położyły podwaliny pod nowy etap wspólnych badań, w różnych częściach Włoch i nie tylko. Pracę tę i poprzedzającą ją aktywność można uznać za pomost między początkową – pionierską a aktualną działalnością, obecnie dotyczącą innych tematów i obejmującą całą epokę średniowiecza.

Należy zatem podkreślić, że nawet jeśli początki włosko-polskiej współpracy, tj. poszerzenie źródeł wczesnośredniowiecznych zaproponowane przez Giampiero Bognettiego („historia Longobardów”) oraz trudność wyjścia poza „epizodyczny” wymiar wykopalisk w odniesieniu do szerokich tematów historycznych, tradycyjnie opartych na innych źródłach, można uznać za ówczesną, paradygmatyczną „taktyczną porażkę”, to jednak ostatecznie odniosły one wielki sukces „strategiczny”. Dojrzał on w następnej dekadzie, kiedy możliwe było ponowne skontekstualizowanie zdobytego doświadczenia, również na poziomie metodologicznym, łączącego się z inną, fundamentalną relacją włoskiej archeologii średniowiecznej – brytyjską (Lusuardi Siena, Milanese, Vannini 2023). Nic więc dziwnego, że to właśnie w latach siedemdziesiątych ukazały się monografie dotyczące Torcello i Castelseprio w „Sibrium” (Leciejewicz i in. 1977; Dąbrowska i in. 1978–1979), do których niniejszy tom nawiązuje.

Przechodząc zatem do analizy jego zawartości, zadanie to wydaje się dość proste, przede wszystkim ze względu na profesjonalizm autorów, przejawiający się w erudycji, cechującej poszczególne rozdziały.

Wprowadzenie do tematyki, tj. historię prac archeologicznych na tym stanowisku, przygotowali główni uczestnicy projektu, reprezentujący oba zespoły badawcze: Sauro Gelichi, który opracował kontekst historyczny wieloletnich badań nad laguną (i Adriatykiem), oraz Tadeusz Baranowski, jako swoista „pamięć historyczna” całego projektu, który uwzględnił wszystkie etapy prac na wyspie Murano.

Esej otwierający tom (*Wprowadzenie*; s. 10–23), autorstwa S. Gelichiego, zasadniczo ma charakter kulturowy i opiera się na krytycznej analizie całego programu naukowego, z rekonstrukcją uwarunkowań w czasie, gdy powstawał; okresu naznaczonego głębokimi przeobrażeniami we włoskiej archeologii, dokonującymi się m.in. poprzez otwarcie na nowe prądy europejskie. Nakreślono ramy tematyczne i narzędzia do interpretacji tego konkretnego, niepowtarzalnego etapu, związanego z szerszym procesem przemian tej dyscypliny, nie tylko rodzimej i nie tylko średniowiecznej. Autor przedstawił różne działania archeologów w lagunie, poddając je krytycznej ocenie zarówno pod względem merytorycznym (uzyskanych wyników), jak i metodologicznym (różnorodności podejść, źródeł i warunków oraz różnej wiarygodności osiągnięć). Stanowiły one niezbędne tło dla waloryzacji poziomu i wkładu studiów zebranych w omawianym tomie.

W ten sposób jasne stały się powody, dla których warto było opublikować wyniki dawnych wykopalisk na Murano. Jednym z ważniejszych były: nieodwracalna degradacja dokumentacji archeologicznej i rozproszenie znalezisk. Aspekty te zostały podkreślone również przez innych autorów publikacji, ponieważ w rozmaitym stopniu ograniczały obecnie możliwość analizy materiałów. Paradoksalnie, ten czasowy dystans pozwolił na wykorzystanie nowszych, dostępnych teraz danych i informacji (tj. pozyskanych później, również dzięki postępowi wiedzy) oraz bardziej dojrzałą i wszechstronną ich interpretację.

Rozdział T. Baranowskiego (I.1; s. 27–43), otwierający część pierwszą, poświęcony jest prezentacji archeologicznej i historycznej kontekstualizacji kampanii, poczynając od porozumień zawartych i przygotowanych przez Gustavo Traversarię i Witolda Hensla, którym książka jest dedykowana. Tekst ten stanowi doskonały wstęp i klucz do zrozumienia przedstawionych dalej badań. Jest to umiejętne ujęcie historii archeologii dużych obszarów laguny weneckiej, z przekonującą i precyzyjną interakcją między dokumentacją archeologiczną a źródłami pisаныmi. Została ona dobrze opracowana i przedstawiona w sposób, który z pewnością spodobałby się promotorowi całego przedsięwzięcia, historykowi Giampiero Bognettiemu. To właśnie tutaj, z zachowaniem odpowiedniej ostrożności, ujawnia się wkład archeologicznych ustaleń stratygraficznych do tematu „początków Wenecji”.

W tekście omówiono też uwarunkowania środowiskowe i geologiczne Torcello wraz z charakterystyką osadnictwa, czyli czynniki kształtujące proces powstawania miast na lagunie. Powiązanie ich z odkryciami dokonanymi wcześniej (często bez odpowiedniego kontekstu) i z badaniami diagnostycznymi (w tym geofizycznymi) czyni prezentowane ustalenia kluczowymi w tym zakresie; nadaje to opracowanej tu stratygrafii Murano funkcję przewodnią. W tym kontekście nawiązano również do badań przeprowadzonych niedawno na obszarze średniowiecznej laguny przez Katedrę Archeologii Średniowiecznej w Ca' Foscari kierowaną przez S. Gelichiego.

Jeden z rezultatów projektu, uznany przez autora za strategiczny, to przede wszystkim odniesienie się do wyników i późniejszych refleksji przedstawionych przez Lecha Leciejewicza (Leciejewicz 2012). Badacz, pomimo niedostatku danych, pozostawił na mapach dowody swoich trafnych interpretacji. Świadczy to o wiedzy tego jednego z czołowych europejskich archeologów, co autor niniejszej recenzji może, nie bez wzruszenia, poświadczyć.

Znakomite opracowanie Maurizii Vecchi (rozdział I.2; s. 45–67) zawiera dogłębną analizę monumentalnej architektury Wenecji i laguny, umiejętnie łącząc źródła pisane (np. wizyty duszpasterskie) i nowożytną ikonografię. Otwiera ono serię rozdziałów, które należy

traktować jako spójny zestaw poświęcony badaniom jednego miejsca, tj. kościoła Świętych Marii i Donata na wyspie Murano oraz jego baptysterium, które jest wiodącym tematem recenzowanej książki.

Autorka, tworząc ramy metodologiczne, wprowadza krytyczne, miejscami niejako „filologiczne” ujęcie wyżej wymienionych źródeł niematerialnych, stosując rodzaj „odwróconej” interpretacji historycznej. Chociaż przekazy te mają charakter epizodyczny, są ważne, gdy próbuje – słusznie jednak i odważnie – ustalić związek pomiędzy materiałami archiwalnymi. Zestawia bowiem dane wykopaliskowe, kontekst archeologiczny i dostępne źródła pisane. Zapisy dotyczące „regularnego”, okresowego podnoszenia gruntu, należy traktować z ostrożnością z powodu braku wiarygodnych dowodów stratygraficznych. Takie podejście jest ważne w odniesieniu do całej publikacji. Dzięki dokładnym analizom architektonicznym lub stylistyczno-formalnym elementów związanych z wyposażeniem budowli, tworzy obraz o szerokiej diachronii. W rezultacie M. Vecchi przekonująco identyfikuje zarówno dane topograficzne, jak i strukturalne, dobrze komponujące się z innymi kategoriami źródeł. Integracja przedstawionej dokumentacji jest doskonałą bazą do zbudowania „dialogu” ze źródłami materialnymi.

Rozdział Teresy Rodzińskiej-Chorąży (II.6; s. 129–180) można uznać za punkt kulminacyjny całej pracy. W szerokim zakresie historiograficznym dobrze pokazuje, w jaki sposób wyniki badań archeologicznych – pomimo stanu dokumentacji – pozwoliły umieścić analizy w szerokim kontekście tematycznym, przestrzennym i diachronicznym. Cenny jest zamieszczony tu opis konstrukcji odkrytych w zachodniej części kościoła oraz odsłoniętych podczas wykopalisk. Przydatna jest też dobrze udokumentowana prezentacja historii materialnej, nie tylko dotyczącej tego obiektu zabytkowego, ale też samego miejsca. Jest to również oryginalny wkład w węzłowe zagadnienie „początków Wenecji”. Tekst ten stanowi ważny głos w kwestii szeroko dyskutowanej w literaturze międzynarodowej, tzn. weneckiej genezy klasycznego systemu osiowego (kościół–baptysterium) oraz jego miejsca w architekturze i urbanistyce wczesnego chrześcijaństwa (i nie tylko). Być może w odniesieniu do kompleksu Torcello i „akwilejskiego” typu architektonicznego zapowiada to specyfikę lagunową. Prawdopodobnie dotyczy to eurośrodkomorskiego obszaru kulturowego, obejmując cały okres średniowiecza, w tym zjawisko „eksplozji” późnego antyku (jak to ostatnio określono w literaturze), stanowiąc ogniwo pomiędzy architekturą wczesnochrześcijańską a co najmniej epoką romańską. W tym mieszczą się kompetentnie poprowadzone rozważania nad związkiem kompozycyjnym między bazyliką a baptysterium, jego genezą i rozwojem. Nie można tu nie wspomnieć o znakomitej dokumentacji, będącej wynikiem umiejętnej praktyki terenowej.

Rozdział T. Baranowskiego, Marii Elisabetty Gerhardinger i Roberta Żukowskiego (II.4; s. 83–121) otwiera część, którą można uznać za centralną tej publikacji. Tekst poświęcony jest opisowi nawarstwień kulturowych wyróżnionych podczas wykopalisk. Wzbogacony jest kompletem ilustracji (archiwalnych rysunków i fotografii), które zostały „odzyskane” na potrzeby tej edycji (poddane cyfrowej obróbce). Zaproponowane interpretacje, w tym te istotne (jak identyfikacja baptysterium w fazie 7), są zawarte w precyzyjnych analizach stratygraficznych. W udokumentowanych wnioskach na temat śladów osadnictwa zabrakło jednak „dialogu” – odniesienia do kontekstu historycznego przedstawionego w rozdziale I.1.

Artykuł Krzysztofa Misiewicza (I.3; s. 69–80), zawierający rezultaty pomiarów elektrooporowych na stanowisku Campo di San Donato, jest pierwszym z serii opracowań

archeometrycznych. Badania specjalistyczne wykonywane były na każdym etapie prac: od wstępnych prospekcji geofizycznych, przez procedury datowania absolutnego, pomiary antropologiczne, aż po analizy laboratoryjne wybranych rodzajów zabytków.

Krytyczna ocena wyników badań przeprowadzonych ponad 40 lat temu ma decydujące znaczenie dla zrozumienia uzyskanych danych. Autor podkreślił istniejące, obiektywne ograniczenia, takie jak słona woda lub obecność kamiennych budowli w rejonie prac. Interesujące (również pod względem metodologicznym) są zaproponowane rekalkibracje pomiarów, uwzględniające aktualny stan wiedzy. To doprowadziło do uzyskania odczytów diagnostycznych o dużym potencjale, ale także do stwierdzenia braku wiarygodności wielu z nich zaproponowanych w tamtym czasie (nadmiernie regularnych), nawet jeśli były przydatne w planowaniu dalszych wykopalsk.

Kolejny tekst, przygotowany przez trójkę autorów: Gilberto Calderoniego, T. Baranowskiego i R. Żukowskiego (II.5, s. 123–127), ukazuje możliwości skorelowania danych archeologicznych z wynikami analiz laboratoryjnych. Dotyczy to datowania bezwzględnego drewna metodą ^{14}C . Badania te wykonał G. Galderoni. Jeśli poprawność procedur pobierania próbek i przeprowadzenia badań gwarantuje dokładność podanych odchyłeń chronologicznych, to otrzymane wyniki wzmacniają równie rygorystyczną interpretację stratygraficzną.

Ważne, z punktu widzenia dziejów badanego terenu, jest opracowanie Jadwigi Rauhutowej, Mariana Rulewicza i T. Baranowskiego (II.7; s. 183–220). W sposób obszerny i wyczerpujący opisano w nim fragment cmentarza przykościelnego odkrytego na terenie objętym badaniami, założonego po roku 1600. Omówiono stratygrafię nekropolii i zamieszczono charakterystykę układu, stanu zachowania oraz wyposażenia pochówków. Analiza antropologiczna poszczególnych szkieletów i informacje o przedmiotach znalezionych przy zmarłych to podstawowe dane zawarte w katalogu grobów (łącznie 46). Przyjęta metoda prezentacji ułatwia korzystanie z pracy; to warunek nieodzowny w tego typu edycjach źródeł materialnych.

Mariantonia Capitanio (II.8; s. 223–250) umieszcza dane antropologiczne w szerokim kontekście porównawczym laguny i wybrzeża Adriatyku. Przeprowadza znakomitą analizę różnych elementów szkieletów, na miarę liczebności szczątków ludzkich i z powodu braku dostępności do nich. Określone na tej podstawie cechy fizyczne mieszkańców Murano, pochowanych przy katedrze przed rokiem 1720, zestawia z parametrami okolicznej ludności, a także zamieszkującej współcześnie teren wyspy. Autorka wysuwa interesującą hipotezę, że doszło do przesiedlenia tutejszej społeczności, co miało wpływ na zmianę profilu populacji laguny, przynajmniej we wczesnej nowożytności.

Ostatnia część tomu poświęcona jest analizie różnych zabytków, wpisującej się w aktualną „archeologię produkcji”. I tak, rozdział Lary Sabbionesi (III.9; s. 253–286) dotyczy wyrobów ceramicznych znalezionych podczas prac wykopaliskowych. Autorka zaznaczyła ograniczenia w dostępności materiałów oraz znaczne i trudne do określenia braki w zbiorze. Opracowanie przygotowane zostało bez zarzutu, a podział znalezisk według faz i kontekstów pozwolił na określenie, również chronologiczne, niektórych układów stratygraficznych. Doskonała jest przeprowadzona analiza typologiczna ceramiki. Wskazano też materiały porównawcze, choć przydatne analogie prawdopodobnie można byłoby znaleźć również na innych obszarach.

Podobnie wnikliwe jest opracowanie Margherity Ferri (III.10; s. 289–312) na temat fragmentów wyrobów szklanych (dla Wenecji to oczywiście ważny sektor wytwórczości). Biorąc

pod uwagę charakter i stan znalezisk, które były bardzo rozdrobnione i często we wtórnych lokalizacjach, stworzono wykaz szkielek. Objął on zarówno wyroby, jak i odpady produkcyjne, które można datować na okres pomiędzy VII a XIX w. Opis uzupełniają zamieszczone ryciny.

W kolejnym rozdziale T. Baranowski omawia specyfikę wyrobów ze steatytu z VI–XI w., zwanych *pietra ollare* (III.11; s. 315–319). Obecność złóż łupku i fyllitu udało się udokumentować na znacznych obszarach północnych Włoch, nie tylko w łuku alpejskim. Analizowane materiały petrograficzne zamieszczono w przygotowanym katalogu. Dokładną prezentację zabytków w pewnym stopniu uzupełnia Rafał Siuda (III.12; s. 321–322). Jest on autorem przydatnych spostrzeżeń na temat użytych surowców.

Interesujące jest też opracowanie, które T. Baranowski poświęcił medalikom i krzyżom znalezionym w grobach na terenie cmentarza przed kościołem Santa Maria i San Donato (III.13; s. 325–347). Od pewnego czasu są one coraz częściej przedmiotem badań i interpretacji, nie tylko ściśle religijnych. Spis i omówienie tych artefaktów zawiera również identyfikację znajdujących się na nich wizerunków (m.in. Chrystusa, Marii, postaci świętych) i napisów (inwokacje, modlitwy, skróty). Wyroby te poddano także szczegółowym analizom metaloznawczym. Ich wyniki zostały zwięźle przedstawione w raporcie Pawła Gana i Zdzisława Hensla (III.14; s. 349–355). W tekście omówiono różne technologie produkcyjne stosowane dla poszczególnych kategorii przedmiotów wykonanych ze stopów miedzi (głównie z mosiądzu).

Książkę zamyka krótkie *Podsumowanie* T. Baranowskiego (s. 359–367), odnoszące się nie tylko do zawartości niniejszego tomu, ale także do całego projektu „Ammuriana”. Autor raz jeszcze przytoczył argumenty przemawiające za decyzją o opracowaniu materiałów z dawnych wykopalisk. Były to jedyne systematyczne prace archeologiczne na Murano, prowadzone przez najważniejsze włoskie i polskie instytucje naukowe, na obszarze o wielowiekowej tradycji osadniczej, bogatym w relikty nieruchome i zabytki ruchome, które stanowiły istotny wkład w badania nad początkami Wenecji.

Publikacja rezultatów, pomimo pewnych ograniczeń, wynikających przede wszystkim z utraty części dokumentacji (z powodu długiego czasu, jaki upłynął od przeprowadzenia wykopalisk), jest niezwykle ważna, także pod względem metodologicznym. Świadczy o szerokich możliwościach poznawczych, które wciąż oferują archiwalia i archeologia.

Reasumując, można stwierdzić, że po ukończeniu projektu w wielu kwestiach z zakresu historii i archeologii dopiero otwierają się rozmaite perspektywy badawcze, które dzięki temu stały się bardziej wyraźne. A włosko-polskie partnerstwo, przynajmniej w dziedzinie mediewistyki, jest obecnie integralną częścią panoramy europejskiej archeologii.

Książka została wydana przez IAE PAN niezwykle starannie edytorsko i graficznie, wysoką jakość treści łącząc z efektowną stroną ilustracyjną.

Ta recenzja ma pewne cechy autobiograficzne, ponieważ brałem udział w pierwszej fazie projektu (w latach 1981–1982), co czyni mnie swego rodzaju „źródłem ustnym” tego przedsięwzięcia. G. Traversari, któremu zawdzięczamy tę inicjatywę, zaprosił mnie do współpracy przy przygotowaniu misji polskiej w Wenecji oraz misji weneckiej w Warszawie, w pierwszych dniach śnieżnego stycznia. Z tego doświadczenia utkwił mi w pamięci kontekst społeczno-polityczny, dla Polski dramatyczny – trzy tygodnie po wprowadzeniu stanu wojennego. Pozostało niezatarte wspomnienie nagranych głosów, powtarzającego: „Rozmowa kontrolowana” przy każdym połączeniu telefonicznym. To potwierdza rolę archeologów

w czasach lub w obszarach kryzysu; są ostatnimi, którzy odchodzą, i pierwszymi, którzy powracają. Klimat ten wpłynął na jakość kontaktów osobistych i wzajemną gościnność. Jedną z niezapomnianych postaci pozostanie dla mnie Eleonora Tabaczyńska, łącząca prestiż naukowy z niezmierną, osobistą życzliwością (gdy pomagała młodemu badaczowi z Florencji w bibliotece PAN...). W pewnym sensie była to wersja „archeologii publicznej” *ante litteram*...

BIBLIOGRAFIA

- Buko A, Vannini G. 2013–2014. *Archeologia medievale tra Italia e Polonia: tradizione e futuro (50 anni di lavoro comune)*, Warszawa–Roma.
- Dąbrowska M., Leciejewicz L., Tabaczyńska E., Tabaczyński S. 1978–1979. *Castelseprio: scavi diagnostici 1962–1963*, „Sibrium”, 14, s. 1–131.
- Leciejewicz L. 2012. *Intervento*, [w:] G. Vannini, M. Nucciotti (red.), *La Transgiordania nei secoli XII–XIII e le ‘frontiere’ del Mediterraneo medievale (Atti del Convegno di Firenze, Palazzo Vecchio–Palazzo Strozzi, 5–8 novembre 2008)*, BAR International Series, 2386, Oxford, s. 471.
- Leciejewicz L., Tabaczyńska E., Tabaczyński S. 1977. *Torcello. Scavi 1961–62*, Istituto Nazionale d’Archeologia e Storia dell’Arte Monografie, 3, Roma.
- Lusuardi Siena S., Milanese M., Vannini G. 2023. *Alle origini dell’archeologia medievale italiana. Dalla ceramologia archeologica all’archeologia della produzione. Per Hugo Blake*, Documenti di Archeologia Postmedievale, 9, Firenze.
- Temporis Signa. 2022. *Archeologia della tarda antichità e del medioevo*, „Temporis Signa”, 17.
- Traversari G. 1981. *Le origini di Venezia. Problemi esperienze proposte (Symposium italo-polacco, Venezia 28–29 febbraio, 1–2 marzo 1980)*, Venezia–Marsilio.
- Vannini G., Buko A. (red.), 2019. *Polonia e Italia: per un’archeologia condivisa. Vecchie e nuove ricerche in atto (Murano, Sandomierz, Semifonte) / Poland and Italy: for shared archaeology. Old and new research in progress (Murano, Sandomierz, Semifonte)*, Catalogo della mostra (Roma ottobre 2019, Istituto di Cultura PAN), Firenze.

*

Nadesłano: 13.08.2025; **zrewidowano:** 22.09.2025; **zaakceptowano:** 30.09.2025.

Artykuł opublikowano w otwartym dostępie na licencji CC BY 4.0

(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

„Archeologia Polski” Copyright © 2025 Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Received: 13.08.2025; **revised:** 22.09.2025; **accepted:** 30.09.2025.

Article is published in an open access under the CC BY 4.0 license

(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

„Archeologia Polski” Copyright © 2025 by Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences